

RAZISKOVALNA NALOGA PRI PREDMETU ZGODOVINA

Rodbina Žois

Avtorja

Andrej Barjaktarevič

Žiga Kovač

Mentorica

Patricija Veldin, prof.

šolsko leto 2010/11

Gimnazija Kranj

1. Kazalo

Kazalo

1. Kazalo	2
2. Povzetek	4
3. Summary	5
4. Zahvale	6
5. Uvod	7
5.1. Postopki dela.....	8
5.2. Teoretska izhodišča raziskovalne naloge.....	9
5.3. Hipoteze.....	9
6. Predstavniki rodbine Zois	10
6.1. Izvor rodu Zois.....	10
6.2. Družinsko drevo	11
6.3. Michelangelo Zois	12
6.3.1. Življenje.....	12
6.4. Karel Zois.....	13
6.4.1. Življenje.....	13
6.4.2. Delo na področju botanike.....	14
7. Žiga Zois.....	15
7.1. Življenje.....	15
7.2. Delo	17
7.2.1. Zbirka mineralov.....	17
7.2.2. Zoisova štipendija	19
7.2.3. Vloga mecena in delovanje na področju kulture.....	20
8. Fužinarska dejavnost rodbine Zois.....	23
8.1. Začetki	23
8.2. Odpiranje novih tržišč.....	25
8.3. Težki časi in vzpon Ruarda	26
8.4. Osnovni postopki pridobivanja izdelkov.....	28
8.5. Ženska na vrhu rodbine in počasen zaton	29
8.6. Analiza podatkov	34
9. Zapuščina rodbine Zois.....	36

9.1. Lastnina, imetje, posestva	36
9.1.1. Osrednja Slovenija	36
9.1.2. Gorenjska	38
9.1.3. Ostalo imetje	40
10. Zaključek	42
10.1. Zaključki glede hipotez	42
11. Viri in literatura	44
Viri slik	45

2. Povzetek

Ko slišimo priimek Zois, najbrž vsi takoj pomislimo na Žiga Zoisa, ki je najpomembnejši predstavnik te rodbine. Vendar pa ni edini, ki je pustil pečat na slovenski zgodovini. In te družinske člane, s poudarkom na Žigu, sva vam predstavila v raziskovalni nalogi, poleg tega pa še njihovo imetje, delo in zapuščino. Ugotovila sva, da so bogastvo Zoisov, njihova slava in njihov propad povezani s fužinarsko dejavnostjo. Rodbina skriva tudi temno plat družinske zgodovine, saj je Michelangelo, sicer z velikim občutkom za posel, a z umazano igro, pridobil vse njihovo poznejše imetje in posledično tudi njihov plemiški naziv Edelstein (dragulj). Zoisi so na slovenskih tleh položili temelje železarstvu, s svojim denarjem omogočili razvoj umetnosti in okrepili slovensko narodno zavest. Namerno ali nenamerno so v procesu svojega vzpona pomagali oblikovati slovenski narod in vprašanje je, kakšna bi bila naša sedanja država brez njih.

3. Summary

When we hear family name Zois, the first thing that comes to our mind is probably Žiga Zois, the most important member of this family. But he isn't the only member who had a big effect on Slovenian history. Other important members, along with Žiga, are represented in our research paper, along with their property, work and legacy. We found out that the family's fortune, fame and their collapse are all connected with iron works activity. In the family history, we also come across their dark side – Michelangelo had a great sense of engagement, but he has gained all their later fortune, property and noble title Edelstein (jewel) with dirty games. Zois family has laid the foundations of iron works for Slovenians; they have enabled the development of art and culture and have strengthened Slovenian national consciousness. They have helped shape Slovenian nation during their rise, intentionally or unintentionally. We wonder what our country would be like without them.

4. Zahvale

Rada bi se zahvalila naslednjim ljudem:

- najini mentorici Patriciji Veldin za vso pomoč pri izbiri literature in vodenju pri raziskovalni nalogi,
- prijaznemu osebju iz Osrednje in Študijske knjižnice Kranj za pomoč pri literaturi,
- gospe Lidiji Slivnik iz Gorenjskega muzeja Jesenice za neprecenljivo razlago in gostoljubje v muzeju in
- mag. Marku Mugerliju za veliko podatkov o rodbini Zois in njihovem fužinarstvu.

Brez njih najina raziskovalna naloga zagotovo ne bi bila takšna kot je.

5. Uvod

»Rodbina Zois je bila v slovenskem zgodovinoisju že večkrat predmet raziskovanja. Le kdo ne pozna slavnega Žige Zoisa, mecena, naravoslovca, gospodarstvenike, trgovca, razsvetljenca in »najbogatejšega Kranjca«? Ali pa njegovega brata Karla, botanika, ki je svoje ime posodil dvema planinskima cveticama? Tu so seveda še Michelangelo kot prvi Zois na Kranjskem in začetnik dinastije Zois v slovensko-avstrijskem prostoru, Žigov in Karlov nečak Karel kot Žigov naslednik in dedič celotnega premoženja ter Karlov sin Anton, ki je bil znan kot dobrotnik in filantrop, župan v Predosljah in poslanec v kranjskem deželnem zboru. Nato pa se poznavanje žitja in bitja posameznih Zoisov bolj ali manj konča.«¹

Slika 1 : Zoisov grb v Bohiju

Ko slišimo priimek Zois, najbrž vsi takoj pomislimo na Žiga Zoisa, ki je najpomembnejši predstavnik te rodbine. Vendar pa ni edini, ki je pustil pečat na slovenski zgodovini. In te družinske člane, s poudarkom na Žigu, vam bova predstavila v raziskovalni nalogi, poleg tega pa bova raziskovala njihovo imetje, dela in zapuščino.

To nalogo sva izbrala iz radovednosti, vedoželjnosti, in ker naju zgodovina zanima. Dolgo časa sva razmišljala, da bi v tem šolskem letu delala raziskovalno nalogo o kakšni

¹ Preinfalk, M. *I Kronika: Genealoška podoba rodbine Zois od 18. do 20. stoletja*. Ljubljana. 2003. str 27-50.

pomembnejši slovenski plemiški družini in profesorica je predlaga, da bi raziskovala rodbino Zois.

Seveda raziskovalna naloga ni mačji kašelj, kot si mnogi mislijo. Naloga zahteva uporabo različnih virov, sploh literature, ki sva jo s pomočjo mentorice in prijaznega osebja v knjižnicah, našla kar zajeten kup.

Slika 2: grb Edelsteinov

5.1. Postopki dela

Pri raziskovalni nalogi sva uporabljala naslednje postopke dela:

- Delo v Osrednji in Študijski knjižnici Kranj, kjer sva prebirala in si izposojala knjige in članke iz revij v povezavi z rodbino Zois in njihovo fužinarsko dejavnostjo.
- Obisk lokacij povezanih z rodbino Zois.
- Fotografije obstoječe zapuščine rodbine Zois.
- Obisk Gorenjskega muzeja Jesenice in pogovor o fužinarstvu z gospo Lidijo Slivnik ter pogovor o rodbini Zois in njenih pomembnejših predstavnikih z mag. Markom Mugerlijem.

- Urejanje in analiza zbranih virov in informacij.

5.2. Teoretska izhodišča raziskovalne naloge

V nalogi bova veliko pozornosti namenila življenjepisom posameznih družinskih članov ter na ta način predstavila tudi njihovo fužinarsko dejavnost s katero so navsezadnje tudi obogateli. Seveda ne smemo pozabiti na njihovo dejavnost na področju botanike in geologije, posebno pozornost pa je potrebno nameniti tudi njihovim vplivom na takratno kulturo, kako se je njihov vpliv spreminjal skozi čas in kakšen je danes.

Ker je cilj najine naloge predstaviti celotno rodbino Zois, sva se lotila njihovega družinskega drevesa, da zagotovo ne bova kakšnega člana izpustila.

Vse to raziskovanje pa naju je pripeljalo do današnjega časa. Ugotovila sva namreč, da njihovi potomci še kar živijo, a jih je naše preteklo politično obdobje pregnalo na Avstrijsko Koroško.

Ugotovila pa sva tudi, da bi brez obstoja rodbine Zois slovenska zgodovina izgledala veliko bolj klavrno, zato upava da nama bo ta naloga kar najbolj uspela.

5.3. Hipoteze

Za svojo raziskovalno nalogo sva postavila tri hipoteze.

HIPOTEZA 1: Bogastvo Zoisov, njihova slava in njihov propad so povezani s fužinarsko dejavnostjo.

HIPOTEZA 2: Kljub temu, da danes o Zoisih lahko zasledimo samo vse dobro, imajo tudi oni temno stran, saj je Michelangelo sicer z velikim občutkom za posel, a z umazano igro pridobil vse njihovo poznejše imetje in posledično tudi njihov plemiški naziv Edelstein (dragulj).

HIPOTEZA 3: Zoisi so na slovenskih tleh položili temelje železarstvu, s svojim denarjem omogočili razvoj umetnosti in okrepili močno načeto narodno zavest. Namerno ali nenamerno so v procesu svojega vzpona pomagali oblikovati cel narod in brez njih vprašanje kakšna, če sploh, bi bila naša sedanja država.

6. Predstavniki rodbine Zois

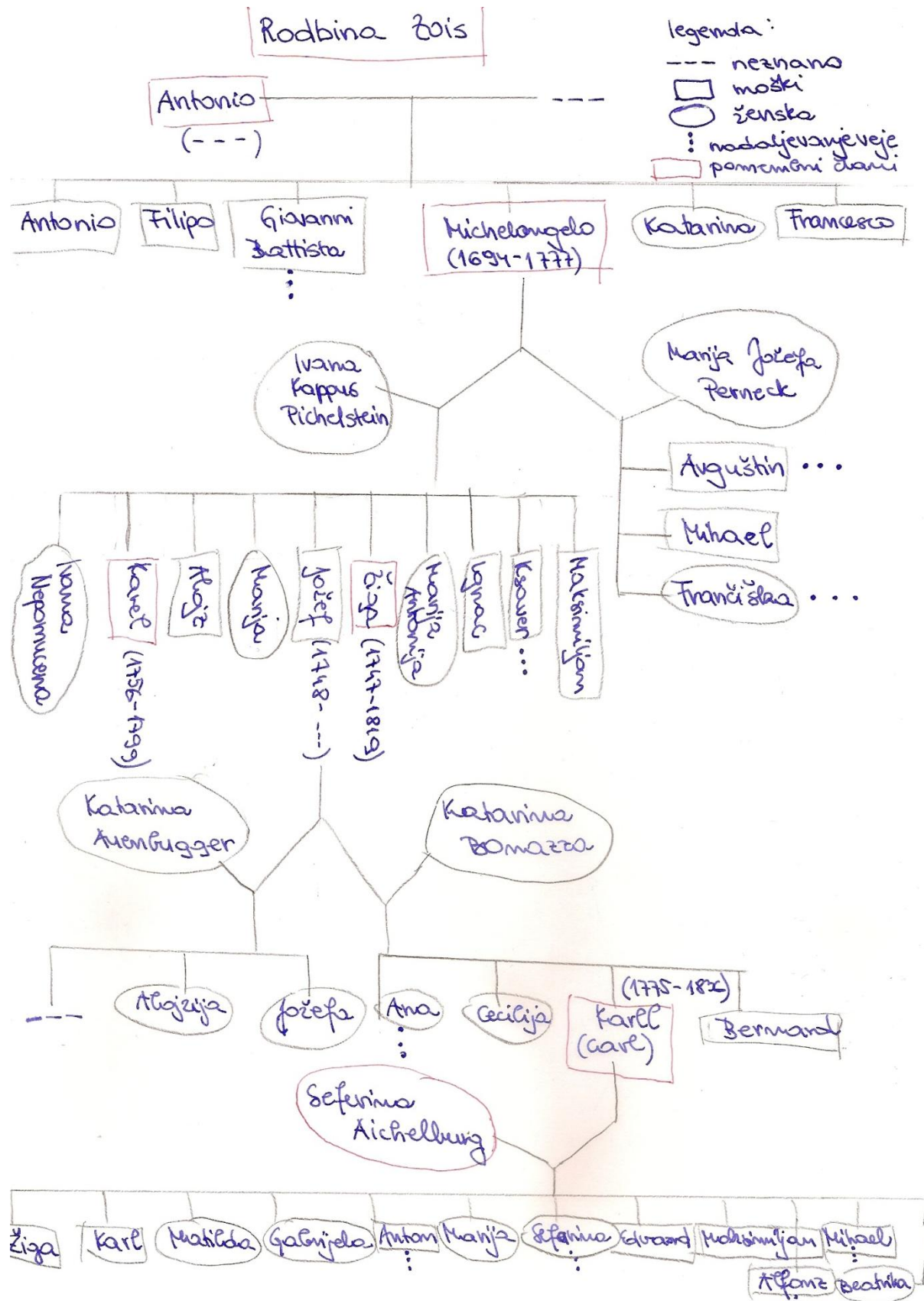
6.1. Izvor rodu Zois

Nimamo popolnih podatkov od kod izvira rodbina Zois, vemo pa zagotovo, da so se na Slovenskem naselili v zgodnjem 18. stoletju. Imamo podatke o Zoisih, ki so od 16. stoletja bivali na severu Italije, natančneje na Bergamaškem. Ta pokrajina je spadala pod Beneško republiko. Kako in od kod so do tam prišli, ni natančno znano, saj je znanih več teorij, ki pojasnjujejo njihov izvor in prihod v Italijo. Ena izmed njih je, da so prišli iz Švice, kar je povsem možno, saj je o tem pisal tudi Žiga Zois. Druga teorija pa je, da naj bi prišli iz Grčije preko Španije v Beneško republiko. Njihov prvi pomembnejši predstavnik Michelangelo Zois pa je zapisal, da so njihovi predniki živeli na Nizozemskem, od koder jih je pregnala vera v Bergamo. Še ena izmed teorij, ki je kombinacija vseh zgornjih, pa pravi, da so Zoisi iz Grčije preko Španije prišli na Nizozemsko in kasneje od tam v Italijo.

Ne vemo točno, kako so prišli do Bergama, vemo pa, da so tam živeli kar nekaj časa, saj se v zvezi s to rodbino na tem področju omenjajo trije kraji: Cacocelli, vas, kjer se je rodil Michelangelo, župnija Berbenno in dolina Imagna.

Zagotovo pa vemo, da je iz Bergama okoli leta 1700 Michelangela pot pripeljala v Ljubljano.

6.2. Družinsko drevo

6.3. Michelangelo Zois

6.3.1. Življenje

Michelangelo se je rodil v majhni vasici Cacodelli v župniji Berbenno 14. marca 1694 očetu Antoniu Zoisu. Antonio je poleg Michelangela imel še pet otrok: Katarino, Giovannija, Antonia, Francesca, Filippa in še enega Antonia. Medtem, ko so brati in sestre ostali v Beneški republiki, je Michelangela pot zanesla na Kranjsko, kjer se je brez denarja in samo s camero obscuro, predhodnico sodobnega fotoaparata, s katero se je preživiljal, zatekel k rojaku Petru Antonu Codelliju v Ljubljano in od katerega je pozneje podedoval celotno železarsko podjetje.

S spretnimi poslovnimi potezami je Michelangelo trgovino z železarskimi izdelki razširili po celi Italiji in do pomembnih trgovskih središč, ter s tem zelo obogatel. V tem času si je nagrabil tudi veliko nepremičnin: več rudnikov in fužin na Gorenjskem, hiše v Ljubljani in Trstu, več zemljiških gospostev z najpomembnejšim na Brdu pri Kranju. Leta 1739 ga je cesar Karel VI. zaradi zaslug na področju trgovine povišal v plemiški stan, dobri dve desetletji kasneje pa mu je Marija Terezija dodala dedni naslov barona Edelsteinskega.

Michelangelo se je prvič poročil leta 1730 z Marijo Jožefo. V zakonu so se jima rodili trije otroci: Avguštin, Frančiška in Mihael. Zakon je zdržal točno petnajst let, ko je na obletnico njune poroke Jožefa umrla. Dve leti kasneje se je Zois ponovno poročil, tokrat z dvaindvajset letno Ivano Kappus. V naslednjih petnajstih letih se jima je rodilo deset otrok, lahko da tudi več. Prvi med njimi je bil slavni Žiga Zois ostali pa so si sledili takole: Jožef, Marija Antonija, Ksaver, Maksimiljan, Marija, Alojz, Ivana Nepomucena in Ignac.

Do leta 1767 si je Michelangelo nabral že toliko premoženja, da ga z lahkoto uvrščamo med najbogatejše Kranjce, če ni bil kar najbogatejši. K njegovemu hitremu vzponu je pripomogel monopolen položaj pri prodaji kranjskega in koroškega železa. Vedno je bil na vodilnih mestih trgovskih združb tako, da so njegove nasvete upoštevali tudi na dunajskem dvoru. S finančnega vidika je bil verjetno kar najuspešnejši Zois, saj je ustvaril vso bogastvo, ki so ga lahko njegovi potomci zapravljali še nadaljnjih 100 let.

»Od Michelangela dalje je družinska slika Zoisov precej jasnejša.«²

6.4. Karel Zois

Karel Filip Evgen Zois, baron Edelsteinski

* 18. november 1756, Ljubljana, † 29. oktober 1799, Trst

Slika 3 : Karel Zois

V rodbini Zois poznamo dva Karla Zois, Žigovega brata botanika, in Žigovega nečaka. Najprej bova nekaj pozornosti namenila botaniku, kasneje pa tudi drugemu.

6.4.1. Življenje

O njegovem življenju ni znanih veliko podatkov. Vemo, da se je rodil v Ljubljani, šolal pa se je v Gradcu na visoki šoli. Svoje življenje je posvetil naravi, natančneje botaniki, ki jo je naravnost oboževal. Zbral je herbarij s kar 2100 primerki.

Večino življenja je živel v Javorniku in na Brdu pri Kranju, kjer je urejal park, sadil tuja in domača drevesa ter rastline.

Umrli je leta 1799 v Trstu za možgansko kapjo.

² Preinfalk, M. *I Kronika: Genealoška podoba rodbine Zois od 18. do 20. stoletja*. Ljubljana. 2003. str 27-50.

Resda je na voljo bore malo podatkov o njegovem življenju, vemo pa zato veliko več o njegovem botaničnem delu.

6.4.2. Delo na področju botanike

Karel Zois velja za enega naših prvih gornikov in zbiralcev slovenskih rastlinskih imen. V hribe je zahajal predvsem iz družinskega posestva na Brdu in iz Javornika, kjer so Zoisii imeli železarne. V bohinjskih gorah, kjer je opravljal največ botaničnih pohodov, si je zgradil dve koči.

Karel Zois ni sam sicer ničesar objavil, vendar vseeno velja za pomembnega raziskovalca slovenskega alpskega rastlinstva. Iz njegove zapuščine lahko v Prirodoslovnem muzeju Slovenije najdemo herbarij iz leta 1796, ki je najstarejši herbarij v tem delu Evrope.

Zoisova zvončica

znanstveno ime: *Campanula zoysii*

Karla Zoisa se spominjamo po njegovem odkritju – Zoisovi zvončici. Zvončica je slovenski endemit, ki ga lahko najdemo le na območju Julijskih, Kamniško-Savinjskih Alpah in Karavankah ter na manjšem rastišču v Trnovskem gozdu.

»Spada med starejše endemite. Cvetovi so sestavljeni iz petih zraslih venčnih listov, petih čašnih listov, petih prašnikov in podrasle plodnice. Ustje cvetov pa je pri Zoisovi zvončnici tako ozko, da skozenj žuželke ne morejo priti. Za opravevanje morajo žužki tako napraviti luknjo v cvetnem košku. To je razlog, da so cvetovi odraslih rastlin skoraj vedno načeti. Listi Zoisove zvončnice so majhni, gladki in okrogli in jih v času cvetenja rastline skoraj ni videti, saj je cvet včasih celo večji kot cela rastlina. Ime je rastlina dobila po Karlu Zoisu, slovenskemu botaniku, ki je rastlino odkril in jo poslal v Celovec, kjer jo je preučil, opisal in poimenoval znan botanik Franz Xaver von Wulfen.«³ (Ministrstvo za javno upravo. 2007.)

³ Ministrstvo za javno upravo. Zoisova zvončica. *Vladni portal* (online). Ljubljana, 2007. (Citirano 15.12.2010)
Dostopno na internetu na naslovu: <http://www.otroci.gov.si>

Slika 4 : Zoisova zvončica

7. Žiga Zois

Žiga (Sigismund) Zois, baron Edelsteinski

** 23. november 1747, Trst, † 10. november 1819, Ljubljana*

Žiga Zois je zagotovo najbolj poznan in najpomembnejši predstavnik te rodovine, zato sva se odločila, da mu bova namenila malo več pozornosti, sploh njegovemu delovanju na področju mineralov in kulture.

7.1. Življenje

Rodil se je v Trstu 23. novembra leta 1747. Osnovno izobrazbo je pridobival v domači hiši na Bregu v Ljubljani, pozneje pa je obiskoval viteško akademijo v italijanskem mestu Reggio Emilia.

Kot očetov univerzalni dedič je prevzel njegovo premoženje, ter s tem postal glavna tarča za moledovanje pri revnejših članih družine. Ti so mu redno pošiljali pisma z raznimi prošnjami (največkrat so zahtevali denar) in on jim je vedno ustregel, kljub temu, da je bilo njegovo podjetje v finančnih težavah, njegovo premoženje pa je pospešeno kopnelo.

Slika 5 : Žiga Zois

Znani zgodovinarji ga opisujejo kot bolešno skromnega in zažigal naj bi vse, predvsem korespondenco, ki bi lahko služila kot »snov za hvalospeve«, pa tudi zato, da ne bi kompromitirala dopisovalcev. V svojem celotnem življenju je klub temu, da je preučeval različna področja in se zanimal za ogromno stvari, izdal le en članek o človeški ribici.

Kmalu po tridesetem letu ga je napadel protin (*»Protin ali putika ali urični artritis je presnovna bolezen, ki so jo poznali že pred tisočletji. Prištevamo jo v skupino revmatičnih bolezni, ki jih danes imenujemo s kristali povzročena sklepna vnetja. Vnetje sklepa se pojavi pri nekaterih ljudeh s stalno visoko ravniyo sečne kisline v krvi. Ni povsem jasno, zakaj se protin pojavi le pri nekaterih osebah.«*⁴), zaradi česar je v prihodnjih letih svojega življenja vse težje hodil in je bil zadnjih dvajset let priklenjen na voziček v svoji Ljubljanski palači. Najverjetneje je zaradi bolezni in nemirnega duha ostal vse življenje samski. Za svojega dediča je izbral in vzgajal nečaka Karla, ki je po njegovi smrti podedoval vse premoženje in posest.

Žiga Zois umrl 10. novembra 1818 tik pred svojim dvainsedemdesetim rojstnim dnevom.

⁴ revma.net, Protin. *revma.net* (online). (citirano 18.12.2010). Dostopno na internetu na naslovu: <http://www.revma.net>

7.2. Delo

»Žiga Zois je hotel biti samo izobražen fužinar in mentor, ne pa produktiven znanstvenik. Vendar je na svojem področju naredil zelo veliko. Odlično se je spoznal v mineralogiji, geologiji, rudarstvu, metalurgiji, kemiji, zoologiji in botaniki. Znal je več jezikov. Zanimala ga je slavistika. V svoji knjižnici je imel besedila v vseh slovanskih jezikih in pisavah, tudi cirilici in glagolici. Tako lahko razumemo, da se je Žiga Zois uveljavil na dveh povsem različnih področjih, kot naravoslovec in kor mentor slovenskih razsvetljencev.«⁵

Kot je iz zgornjega citata razvidno, je bil Žiga Zois dejaven na mnogo področjih, od bolj naravoslovnih do jezikovnih. Predstavila bova njegovo delovanje v mineralogiji in njegovo zbirko mineralov, prav tako pa tudi njegovo delovanje v kulturi, mentorstvo.

7.2.1. Zbirka mineralov

»Zelo si je Zois želel, da bi Ljubljana dobila muzej, ki bi mu lahko podaril svojo zbirko mineralov. Nič ga ni bolj mučilo kot misel, da bi morda bili nekoč njegovi svojci prisiljeni prodati zbirko na tuje. Na srečo se to ni zgodilo.«⁶

Zoisova zbirka mineralov je danes razstavljena v Prirodoslovnem muzeju Slovenije v Ljubljani. Že v njegovih časih je požela veliko zanimanja in kdorkoli ga je obiskal, si jo je z veseljem in zanimanjem ogledal, saj je predstavljala, in še vedno predstavlja, njegovo življenjsko delo.

Mineralom samim ne bova namenila veliko besed, razen enemu, zoisitu, ki se imenuje po Žigu Zoisu. Zois je namreč odkril, da gre za še nepoimenovan mineral, ki mu ga je prinesel Simon Prešeren, trgovec z minerali, iz avstrijske Svinške planine. Sicer je bil mineral najprej poimenovan po svojem najdišču – saualpit, vendar so se kasneje evropski mineralogi, s katerimi se je Zois dopisoval ali pa srečeval osebno in so poznali njegovo zbirko, strinjali, da ga poimenujejo po Zoisu. Danes poznamo tri različke zoisita, pod imeni thulit in tanzanit, ki predstavlja zelo iskan drag kamen prosojno modre barve. Kot zanimivost je vredno omeniti tudi, da v Sloveniji nimamo nobenega nahajališča zoisita v pegmatitu.

⁵ Faninger, E. Zoisova zbirka mineralov. Maribor : Obzorja. 1988.

⁶ Faninger, E. Zoisova zbirka mineralov. Maribor : Obzorja. 1988.

Slika 6: Zoisit iz Zoisove zbirke mineralov

Slika 7: Zoisit iz Zoisove zbirke mineralov

Zbirka se deli na veliko delov, glede na sestavo posameznih mineralov, in vsebuje več manjših samostojnih zbirk, od zbirke sulfidov in sulfidom sorodnim spojinam, oksidov in hidroksidov, soli, silikatov in organskih spojin ter nekaj kamnin.

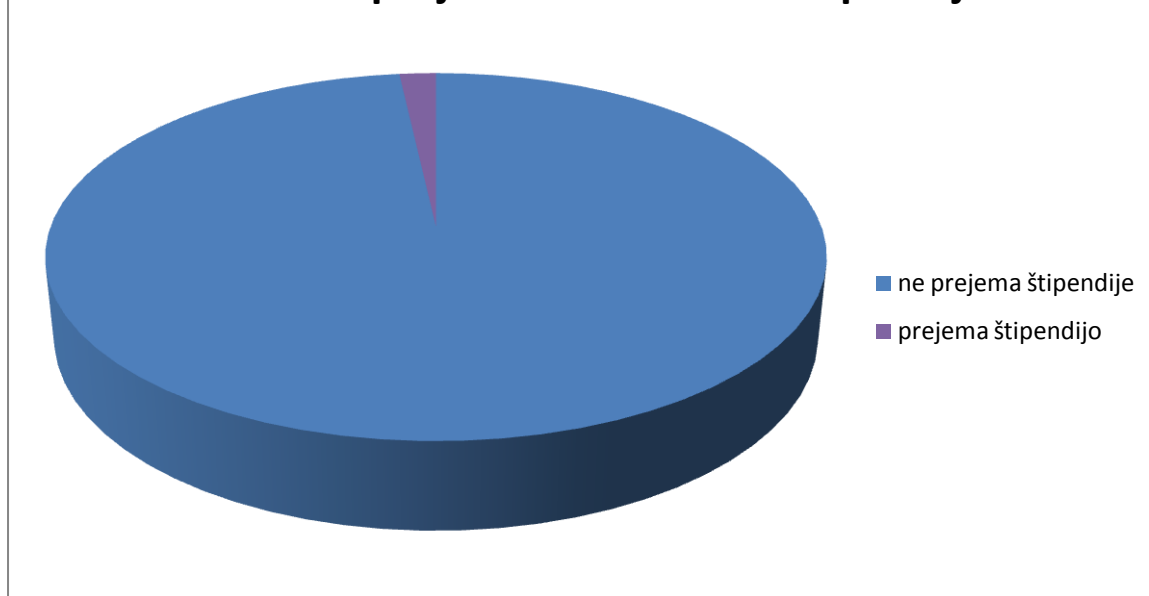
Najdišča mineralov so bila predvsem v srednji in severni Evropi, predvsem iz območja Avstro-ogrske monarhije, veliko je primerkov iz Italije in Skandinavije, nekaj jih je iz izvenevropskih držav. Pomembno dejstvo je, da ima veliko krajev iz Češke, Slovaške in Transilvanije danes drugačna imena kot v Zoisovem času.

7.2.2. Zoisova štipendija

Po Žigu Zoisu, kot enemu največjih ali pa kar največjem mecenu v slovenski zgodovini, se imenuje tudi oblika državne pomoči ali nagrade za pridne, pametne in vedoželjne študente ter dijake. Njegovo ime se tako z državno pomočjo ohranja in ravno štipendije hkrati ostajajo njegov najbolj razpoznaven znak. Če smo malo kritični na podlagi zgodovinskih podatkov je Zois resnično subvencioniral vedoželjno mladino in zanjo kupoval knjige, a nikakor samo najboljšim. Njegov namen je bil, da bi bilo znanje dostopno vsakemu šolarju in ne samo smetani, kajti ravno ta si je edina lahko privoščila oziroma ji je bilo privoščeno izobraževanje. S štipendijami danes, ki nosijo njegovo ime, se njemu in njegovemu sporočilu dela velika krivica. Če bi hoteli pravilno ohranjati njegovo izročilo, bi bilo edino prav in tudi logično, če bi si Republiška in Zoisova štipendija med sabo izmenjali vloge.

Leta 2008 je od 201.892 študentov in dijakov Zoisovo štipendijo prejemale le 3.617 oseb, čeprav je številka tistih, ki bi Zoisovo štipendijo v njenem pravem pomenu potrebovali, mnogo večja. Klavarno stanje nazorno pokaže tudi grafikon, ki priča, da štipendijo prejema samo 1,8% šolarjev.

Odstotek prejemnikov Zoisove štipendije

7.2.3. Vloga mecena in delovanje na področju kulture

»Zois je v slovenski literarni zgodovini zelo znana osebnost. Znana je njegova vloga mecena pisateljem slovenskega preroda, mnogo manj pa je znano njegovo lastno znanstveno delovanje, ki je bilo zelo obsežno in temeljito. Ob tem pa ne smemo pozabiti tudi njegovega lastnega slovstvenega udejstvovanja in njegove vloge kritičnega usmerjevalca slovenskega preporoda s konca 18. stoletja.«⁷

Poleg že prej omenjenega delovanja na področju mineralogije, nikakor ne moremo mimo Zoisovega krožka, kateri je pomembno prispeval k razvoju kulture in literature v slovenski zgodovini.

Krožek je začel delovati okoli leta 1780, to je v obdobju razsvetljenstva. Razsvetljenstvo je bilo filozofsko, politično, kulturno in gospodarsko gibanje v 18. stoletju, ki je poudarjalo razum in je želelo »razsvetliti« človeštvo. Podobni so bili humanistom, saj so v ospredje postavljali človeka in njegov razum. Delovali so v smeri izboljšanja človeškega blagostanja, spodbujali so razvoj novih filozofskih smeri, poleg tega pa je ta čas zaznamovalo veliko znanstvenih odkritij ter izumov.

Na Slovenskem je bil eden najpomembnejših pobudnikov preporoda Žiga Zois. K razvoju slovenskega razsvetljenstva je prispeval s prevodi opernih arij in alpskih poskočnic iz italijanščine v slovenščino, iz nemščine je poskušal prevesti Bürgerjevo Leonoro, a mu to ni uspelo in se je izgovoril, da slovenski jezik ni dovolj vzvišen in preveč preprost, da bi taka

⁷ Kovač-Artemis, T. Najbogatejši Kranjec. Ljubljana : Cankarjeva založba. 1979.

umetnina v njem dobro zvenela, čeprav je kasneje Prešeren dokazal nasprotno. Pisal je tudi pesmi, literarno kritiko, za katere utemeljitelja štejemo prav Zoisa, in pisma o književnosti, čeprav od njegovega dela ni bilo objavljenega ničesar, razen znanstvenega članka o človeški ribici iz leta 1807.

V njegovem krogu je deloval sam vrh takratnega literarnega ustvarjanja, to so, poleg Žiga Zoisa, ki je krožek podpiral tako moralno kot finančno, bili:

- Anton Tomaž Linhart – prvi slovenski dramatik. S pisanjem se je srečal že v študentskih letih, ko je leta 1780 napisal *Miss Jenny Love*, tragedijo v nemškem jeziku, naslednje leto pa prav tako nemški pesniški almanah *Cvetje s Kranjskega*. Pomemben mejnik v zgodovini je postavil leta 1788, ko je začel pisati *Poskus Zgodovine Kranjske* in ostalih dežel južnih Slovanov, ki ga štejemo za prvo znanstveno zgodovinsko delo. Drug pomemben mejnik pa je postavil leta 1790, ko je izdal svoje prvo književno delo v slovenščini – komedijo *Županova Micka*, katero štejemo za začetek slovenske dramatike. Igra je bila prirejena po Richterjevi komediji *Podeželski mlin*, uprizorjena pa je bila že leto pred izidom (leta 1789). Istega leta je napisal tudi *Ta veseli dan ali Matiček se ženi*, ki pa je bila uprizorjena šele leta 1848.
- Blaž Kumerdej – ravnatelj in podpornik osnovnega šolstva na slovenskem. Zavzemal se je za ustanovitev osnovnih šol na Slovenskem. Napisal je poseben načrt za t.i. nedeljske šole, ki bi jih vodili cerkovniki, ki znajo brati in pisati. Ta načrt je predstavil celo cesarici Mariji Tereziji in ji poleg tega povedal, da je izobraženost ljudstva na Kranjskem zelo nizka. Kasneje je bil imenovan za ravnatelja normalke. V zgodovino se je zapisal predvsem kot pobudnik za dvig izobraženosti na Slovenskem, dajal je velik poudarek na izobrazbo učiteljev, poleg tega pa si je prizadeval uveljaviti slovenščino v šolah.
- Gabriel Gruber – slovenski jezuit, arhitekt in hidrotehnik. Na Dunaju je poučeval latinščino, leta 1775 je prestopil v jezuitski red. Kasneje je v Ljubljani poučeval risanje, geometrijo in hidravliko na stolnici za mehaniko. Poznan je bil predvsem po svojih delih na področju arhitekture in hidravlike – zgradil je prekop za Ljubljanskim gradom, leta 1773 je na Levstikovem trgu zgradil palačo, kjer je danes Arhiv Slovenije, kjer je bila šola z astronomsko opazovalnico, po požaru istega leta pa je do leta 1776 obnovil jezuitsko

gimnazijo. Kasneje se je preselil v Rusijo, kjer je do leta 1799 predaval arhitekturo na Jezuitskem kolegiju v Polocku.

- Jernej Kopitar – izjemen slovenski in evropski jezikoslovec. Z Zoisom se je spoznal že v mladih letih, kasneje je bil Zoisov tajnik in skrbnik mineraloških zbirk. V zgodovini je pustil svoj pečat kot avtor prve slovenske znanstvene slovnice, ki je bila napisana v nemškem jeziku in izdana leta 1809. Leto kasneje je postal cenzor za novogrško in slovansko književnost na Dunaju. Veliko je pripomogel k oblikovanju srbskega književnega jezika in podobno je želel narediti tudi pri slovenščini z reformo pisave oz. črkarsko pravdo, kar je skupaj s cenzorskimi pritiski močno škodilo njegovemu ugledu.
- Valentin Vodnik – prvi slovenski pesnik in časnikar. Zois mu je pomagal dobiti službo na mestu profesorja v Ljubljani. V obdobju Ilirskih provinc je postal ravnatelj in nadzornik, po razpadu le-teh pa je le še honorarno poučeval. Za prvega slovenskega pesnika ga ne štejemo kot dobesedno prvega, ki je pesnil v slovenskem jeziku, saj so pred njim pesnili že drugi, ampak zaradi odmevnosti, s katero je njegova pesniška zbirka *Pesmi za pokušino* zaznamovala slovenski kulturni prostor.

Ko že ravno govorimo o razsvetljenstvu na Slovenskem in Zoisovem krožku, lahko omenimo še en pomemben krožek za razvoj slovenskega razsvetljenstva – Pohlinov krožek. V njem sta delovala:

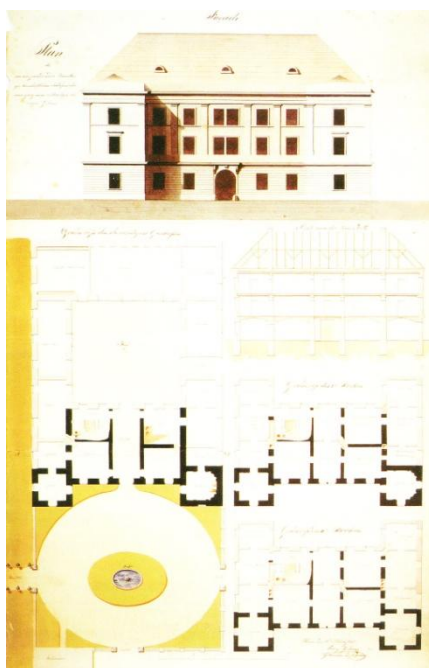
- Jurij Japelj – cerkveni pisatelj, jezikoslovec. Bil je izvoljen za tržaškega škofa, prav tako pa je bil tudi kancelar goriške metropole in konzistorijalni svetnik tržaški. V zgodovino pa se je zapisal kot avtor drugega prevoda Biblije, ki mu je dvesto let za Dalmatinom uspel skupaj s sodelavci.
- Marko Pohlin – urednik *Pisanic*. Pohlin velja za enega izmed začetnikov slovenskega razsvetljenstva, ki se je pri nas še bolj utrdilo s Zoisovim krogom. Leta 1768 je izdal *Kranjsko grammatiko*, v kateri izraža naklonjenost do slovenskega jezika, kljub močni nevarnosti germanizacije v tistem času. Zahteva, da se slovenščina poučuje v šolah, ter da je enakovredna vsem ostalim evropskim jezikom.

Čeprav je bil Žiga Zois mineralog, lahko iz zgoraj napisanega razberemo, da se je močno zavzemal tudi za razvoj slovenske kulture na vseh področjih, zato ga brez dvoma lahko imenujemo za eno izmed osrednjih oseb slovenskega razsvetljenstva.

8. Fužinarska dejavnost rodbine Zois

8.1. Začetki

Fužine na kranjskem so skozi zgodovino imele mnogo lastnikov. Med njimi se splača omeniti Bucellenije, ambiciozne trgovce iz italijanske Brescie, ki so železarstvu na naših tleh postavili temelje in omogočili ves nadaljnji razvoj. Žal so jih krute razmere na trgu in zgrešene investicije potisnile v skorajšen bankrot, zato so svoje posesti pričeli množično prodajati. Naslednja pomembnejša lastnica, ki je ob propadu Bucellenijev zaznala svojo priložnost, pa je bila največja tekmica Zoisov, rodbina **Ruard**. Ruardi so bili Belgijci francoskega rodu in takratna glava družine, Valentin Ruard, je v fužinarstvu videl dobičkonosen posel, zato je s trgovci Brentano, Cimaroli in Venino, sklenil kupno pogodbo. Zavedal se je, da veliko tvega, a veliko povpraševanje po železu mu je dalo poguma. Takoj, ko je pometel še z zadnjimi Bucceleniji, je pričel z prestrukturiranjem in modernizacijo in si zagotovil sveže surovine, predvsem oglje in rudo. Močno se je poznala njegova neizkušenost na področju trgovanja z rudami, saj je bil prej industrialec suknja in ni uvidel grožnje, ki je že pred njim pričela sunkovito rasti. Ko je končal s svojim prenavljanjem sistema in je lahko končno upal na dobiček, je bilo zanj že prepozno, saj je monopol nad trgom s hitrimi odkupi prevzel **Michelangelo Zois – baron Edelstein**. Ruard je bil potisnjen v ozadje in je na robu preživetja v senci čakal na napake svojega tekmeca.

Slika 8: Načrti Zoisove graščine

Zois je že nekaj let pred Ruardom uvidel svojo priložnost in sklenil, da bo vodilni v produkciji ter prodaji železa. Ključ, da je njemu posel tako cvetel ostali pa so propadali je bil v njegovi umazani igri, saj je bil nelojalna konkurenca. Ostali fužinarji o njem niso imeli pozitivnega mnenja in so ga neprestano vleкли po zobeh ter vlagali pritožbe. Prvi, ki se je odkrito postavil po robu Zoisovem poslovanju je bil Anton Grošelj iz Kroke, ki je na dunajsko vlado naslovil pritožbo. Ta je bila zavrnjena in Grošelj je na račun rasti moči Zoisov neslavno propadel. Da bi izločil konkurenco iz igre, je takrat že nesramno bogati Zois pokupil vse, kar je bilo v povezavi s fužinarstvom in tako konkurentom onemogočil nadaljnjo delo. Tekmeci so se zavedali, da nimajo možnosti, zato so svojo železarsko lastnino hitro prodajali, dokler je bila še kaj vredna. Tako je Michelangelo od baronice Marije Terezije Moschkon za 22.000 florintov kupil fužino na Javorniku, ki je bila sicer zastarela, a vseeno vitalna pridobitev. Njegov namen je bil, da proizvede še več železa, saj ga je zaradi trgovskih zvez v tujini lahko v celoti prodajal. Do leta 1766 so se pritožbe proti Zoisu kar kopičile, a ta je vedno zmagal, saj je imel podporo dunajske vlade, katero je tudi finančno podpiral in komercialnega kongresa, katerega član je bil tudi sam. Danes bi temu kar je počela težko rekli legalno, medtem ko je bilo v tistih časih rečeno, da če Zois poskuša z železom obogateti, to še ni kaznivo dejanje. Kmalu je Zois popolnoma zadušil svoje nasprotnike, ostale pa prisil k sodelovanju. Popolnoma je obvladal izvoz gorenjskega in delno tudi koroškega železa ter jekla. Do svoje smrti je pridobil okoli

milijon goldinarjev in še več, kar v današnjih valutah in upoštevanju letne inflacije pomeni ogromen znesek. V prejšnji račun niso vštete njegove posesti, od gradov, dvorcev, fužin in rudnikov, ki pa jih je bilo res veliko. Smatramo ga za prvega bogataša in najmočnejšega fužinarja na Kranjskem in zaradi njegovih izrednih, čeprav nepoštenih dosežkov, je prejel plemiški naziv. To obdobje v rodbini Zois z lahkoto imenujemo **ZLATA DOBA**.

Slika 9: Fužine v Bohinjski Bistrici

8.2. Odpiranje novih tržišč

Tri leta pred svojo smrtjo je Michelangelo Zois večino svojega imetja prepisal na sina **Žiga Zoisa**. Ta je že zelo mlad pridobil vso potrebno izobrazbo, bogate izkušnje pa je z njim delil njegov oče. Prva naloga novega lastnika je bila odpiranje novih trgovskih poti in korenita modernizacija. Prvi del le te mu je še kar dobro uspel, saj je bilo izdelke z oznako Zoisov možno zaslediti vse od ZDA pa do Indije. Avstrijska vlada mu je pri tem naredila medvedjo uslugo, saj je olajšala pogoje za trgovanje izven svojih meja, s tem pa omogočila vdor veliko cenejšega železa in jekla iz Rusije in Švedske. Kljub visoki kakovosti Zoisovih izdelkov so se kupci raje odločali za cenejše proizvode iz drugih dežel, saj so bile fužine Edelsteinov zastarele, celotni stroški proizvoda in pridobivanja vseh potrebnih surovin enormni in vse to se je poznalo na končni ceni. Kljub poskusom, da bi se številni obrati modernizirali in zavzemanju za pocenitev uvoza rud ter lesnega oglja iz Pokljuke in Jelovice je bilo vse za

manj, saj so proizvodni stroški naraščali iz dneva v dan. Npr. leta 1777 so rudarji (bilo jih je 65 in še to so bili drugače kmetje, ki so opravljali sezonsko delo) za fužino nabrali 8370 stotov bobovca (bobova ruda) in samo prevoz je stal 851 goldinarjev in 18 krajcarjev. Kljub svojemu trdemu delu so bili fužinarji katastrofalno slabo plačani za opravljeno, kar priznava tudi sam Zois, saj je v enem od svojih spisov pripomnil, da za tako mizerno plačilo ne bi delal nihče. Zaradi neugodnih gospodarskih razmer jim kljub slabi vesti plače ni zvišal. Žiga je imel težave tudi z nestalnimi mladimi delavci, ki so odhajali v boljše plačane dežele predvsem v »Kelmorajn« (Köln am Rhein). Plače so bile resda malo višje, a poglavitni razlog za pobeg je tičal v obveznem vojaškem roku, ki pa so se mu s svojim odhodom izognili. Da bi bile razmere še hujše so Zoisovi daljni sorodniki izvohali uspeh svojega že zdavnaj pozabljenega družinskega člana in ga pričeli prosjačiti za denar. On jim je seveda ugodil in njegovo težko prigarano bogastvo je pričelo hitro koprniti.

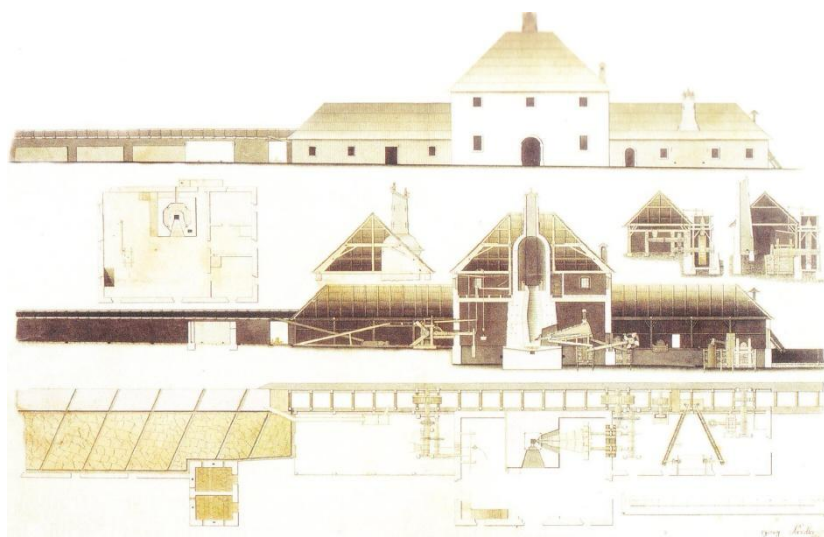
Slika 10: Plavž na Savi

8.3. Težki časi in vzpon Ruarda

Dogodki v družini Zois in slabo poslovanje so Žiga prisilili, daje pričel resno razmišljati o reorganizaciji bohinjskih fužin. K temu velja pristaviti, da za razliko od svojega častihlepnega očeta Zois ni pozabljal na delavce, katerih problemov ni uspel mirno prenašati in se je zato zavzel za izboljšanje njihovih življenjskih pogojev. Hotel je imeti zdravo in zadovoljno delovno silo, zato je leta 1777 priskrbel prvega bohinjskega fužinarskega padarja Lovrenca Willonitzerja, ki ga je nastanil v Stari Fužini. Po letu 1780 je Zois uvidel, da v žici in žeblih ni

več dobička ter da so proizvodni stroški za pridobivanje jekla močno previsoki. Da bi jih zmanjšal je zgradil nov plavž v Bohinjski Bistrici in še pred gradnjo ukazal, da naj preverijo kakovost bohinske rude v plavžu na Javorniku. Novo zgrajeni plavž naj bi zamenjal stare peči v Bohinju, saj je imel to prednost, da je lahko proizvedel več železa in bil ogrevan z mehkim lesnim ogljem. Stare peči, tako imenovane peči na »volka«, so kurili z bukovim ogljem, kar pa je bilo zaradi pomanjkanja bukovega lesa v Bohinju drago. Ko je bila kakovost bohinske rude potrjena so stare peči pričele postopoma ugašati in kmalu je zrasel še en nov plavž v Bohinjski Bistrici, ki je talil železovo rudo v grodelj. Zois je mislil, da je opravil z dolgovi in stroški ter se tako popolnoma »pomehkužil«, saj kar se poslov tiče. Radodarno je delil denar med svoje sorodnike in ljudstvo, ki ga je hotel kulturno in moralno dvigniti ter mu povečati narodno zavest. Bil je močno raziskovalno navdahnjen in se je zanimal za katero koli novo odkritje na katerem koli področju. V svoje spise je pisal številne članke, ki pa jih ni nikoli objavil, razen znamenitega o človeških ribicah. Delavcem v rudnikih je naročil, da če najdejo kaj kar se zanimivo sveti naj mu le prinesejo in iz tega je kmalu nastala zbirka Zoisovih mineralov.

Valentin Ruard si je v času pešanja Zoisov močno opomogel in od onemoglega tekmeča kupil fužine v Mojstrani in na Plavžu ter številne rudne jame pod Golico. Zavedal se je, da je Zois kljub vsemu še preveč bogat in je zato z njim sklenil neke vrste mirovno pogodbo. Oba sta priskrbela zemljevid rudišč, da so bile končno začrtane meje in da je bilo nesoglasje že davno odprodanih jam odpravljeno. V času premirja je Ruard besno rušil in gradil zmogljivejše plavže ter se kmalu rešil vseh dolgov. Imel je srečo, da je cesar Jožef II zahteval razširitev obratov s tem pa se je Ruardu povečal dotok finančnih sredstev. Vse bolj in bolj je pridobival na moči ter se kmalu odločil za izgradnjo novega plavža na Savi. Do časa svoje smrti je postal že kar nesramno bogat. Rudarstvo na Kranjskem je doseglo svoj vrhunec z naslednikom starega gospodarja **Leopoldom Ruardom**, ki je posle prevzel kmalu po francoski revoluciji. Uredil je številne rove in zgradil nove poti po katerih so lahko prehajale surovine. Počasi, a zanesljivo je prevzemal naslov najmočnejšega fužinarskega gospoda na Kranjskem.

Slika 11: Prikaz delovanja Zoisovega plavža na Javorniku

8.4. Osnovni postopki pridobivanja izdelkov

Zois in Ruard sta bila v načinu pridobivanja svojih končnih izdelkov močno napredna. Zois je v New Yorku celo prejel priznanje za inovativnost, saj je svojim izdelkom dodajal mangan, zaradi česar se je močno dvignila njihova kakovost in uporabnost. Drugače pa je bil osnovni postopek pridobivanja železa in jekla naslednji:

Kremenjak so kopali za dodatek v plavžu, saj so bile nekatere železne rude premalo kisle. Kremenjak so tudi uporabljali za obzidavo vseh vrst peči in odprtih ognjišč. Kremenjak je bil v majhnih količinah v uporabi za livno olje, predvsem pri javorniškem plavžu. K plavški žilindri so primešali kremenjak. Zmes je služila za izdelavo gredic, v katere sta pri izpustu tekla beli ali sivi grodelj. Ohlajen beli grodelj so razbijali na manjše kose, ki so jih uporabljali za predelavo v jeklo. Za razogljicevanje grodlja so uporabljali posebno odprto ognjišče. Pretopilnica je vsebovala kurišče in prostor za vložek. V kurišče so vpihavali močan veter. V prostor za vložek so najprej dali malo oglje (braške), čez pa položili grodlje in staro železo. Segrevali so dokler železo ni dobilo testaste oblike. Testasto gmoto so nato z jeklenimi drogovi večkrat obračali. Ko so dobili pripravljenega »volka«, so ga s pomočjo klešč prenesli pod norca, da se je odstranila žindra. Pri tem se je razpolovil. Dobljene jeklene palice so pod boljšimi kladivi vlekli v črte. Fino vlečeno jeklo so pozneje lahko oblikovali v bilo katero vrsto žeblicev.

8.5. Ženska na vrhu rodbine in počasen zaton

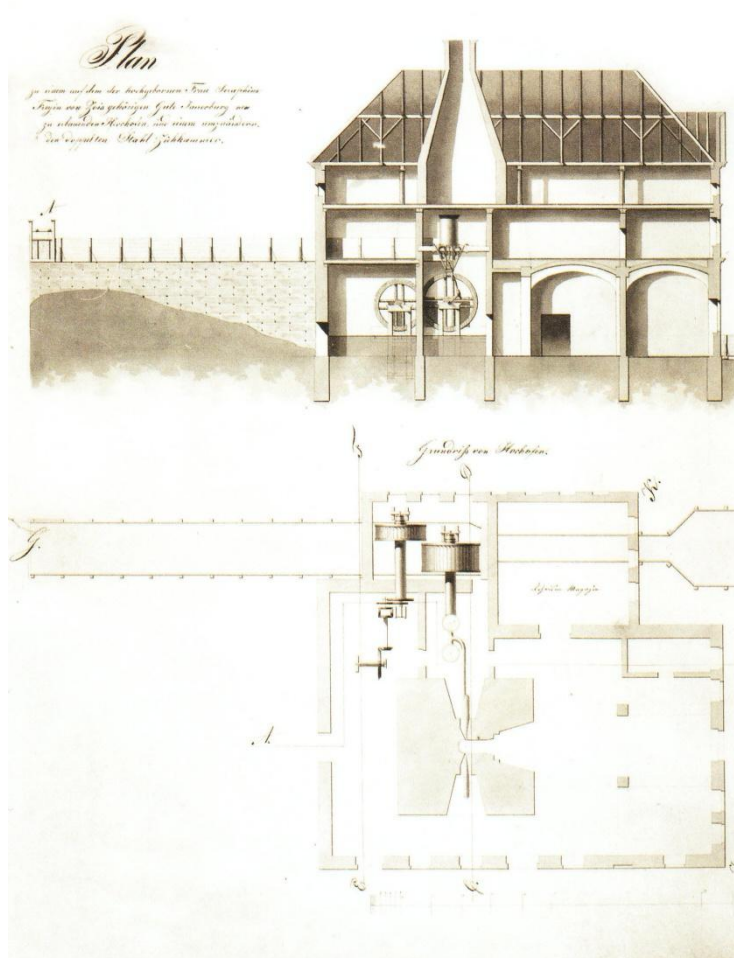
Razsipno življenje Žiga Zoisja je po obdobju zatišja ponovno pričelo vplivati na fužinarske posle in obudilo stare dolgove. Reorganizacija ni več imela učinka, saj je Ruard uspešno stopil na Zoisove trgovske poti, tako da je ta moral vedno znova iskati potencialne kupce in se zalagati s surovinami od različnih virov. Poleg tega so bila številna poslopja že močno dotrajana, način pridobivanja produktov pa je potreboval preveč časa in se je poznal na številu izdelkov. Žiga je pri vsem tem imel zvezane roke, saj se zaradi starih neporavnanih dolgov ni mogel več zadolževati. Za pomoč je zaprosil oblast na Dunaju, ki pa je zaradi političnih igric nikoli ni dobil. Da bi se rešil iz brezizhodne situacije je pričel prodajati svoje imetje. Ruardi so izrazili zanimanje za fužino na Javorniku, tako da je Zois leta 1818 ukazal narediti popis in inventuro. Interesi Ruardov za fužino na Javorniku so bili izključno simbolične narave, saj je ta predstavljala dolgoleten ponos ter briljantnost Zoisov in bi jih prodaja za vedno pokopala. Leopold je kmalu ugotovil, da so Zoisi že tako ali tako tik pred propadom, in da bi mu odkup Javornika prinesel več izgube kot pa koristi, zato do prodaje nikoli ni prišlo. To je bil zadnji žebelj v krsti Žiga Zoisja, ki je **10. novembra leta 1819**, izmučen zaradi protina ter francoske okupacije in razočaran nad avstrijsko vlado, preminil. Celotne fužine na Gorenjskem so pripadle Carlu Zoisu, ki je šele 13. februarja 1820 zaprosil za prepis na svoje ime ter že takoj na začetku dokazal, da ni ravno rojen poslovnež.

Carl je imel dobre namene, da bi fužine moderniziral v stilu razmaha industrije zahodne Evrope, a v času njegovega vodenja ni bilo nobenih bistvenih sprememb. Poravnal je Žigove dolgove, kar ni bilo malo delo, a potem namesto, da bi posle uspešno izpeljal do konca je raje potoval po Evropi in ustvarjal nove trgovske stike s figo v žepu. V času njegove odsotnosti in po njegovi smrti leta 1836 je družinske posle več kot uspešno vodila njegova žena **Serefina Zois**.

Slika 12: Vnukinja Serefine Zois (Serefina baronica de Traux de Wardin), ki naj bi bila babici zelo podobna.

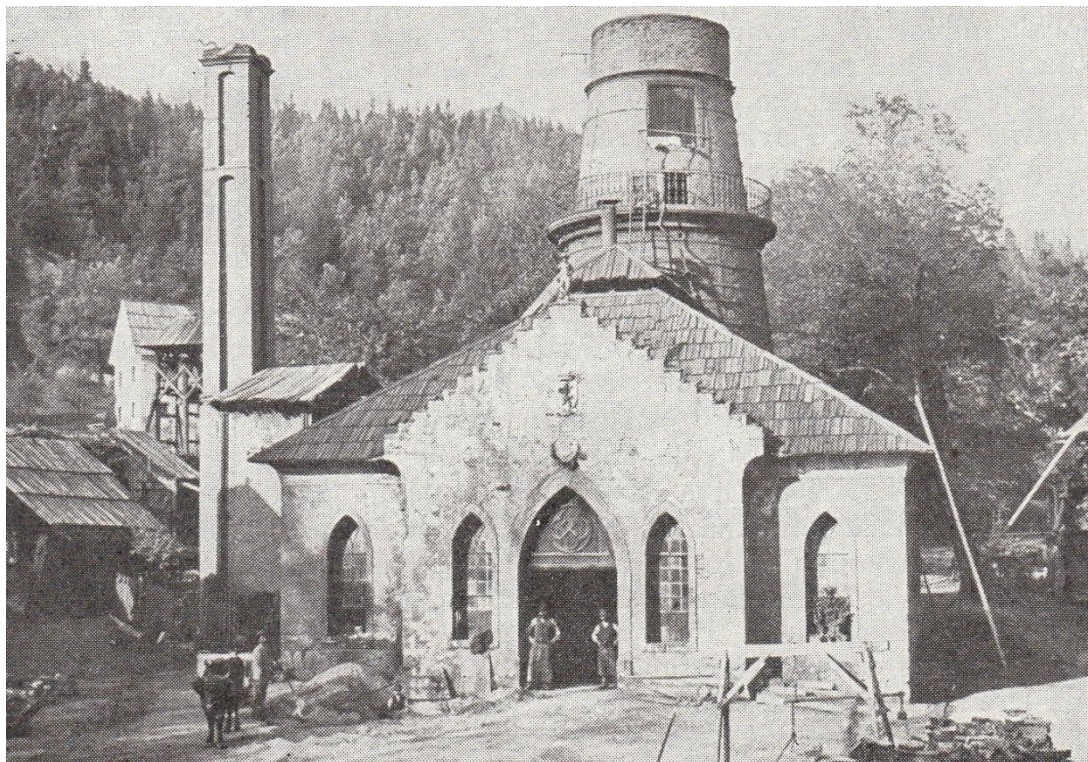
Po smrti svoje moža je nemudoma pričel z obnovo železarskih obratov na Javorniku, v Mostah, Radovni, Bistrici, na Pozabljenem in v Stari Fužini. Že dolgo časa je pazljivo spremljala dogajanje v fužinah, probleme delavcev in razmere na trgu in zato tudi vzljubila družinsko dejavnost in se odločila, da je ne bo prodala, ampak se borila za njen nadaljnji uspeh. Konkurenca na trgih, ki je izvirala iz Švedske, Rusije in tudi Anglije, ji ni pustila niti za trenutek zadihati. Neprestano je bila v lovu za kupci in se istočasno trudila prepričati stare, naj le ostanejo zvesti znamki Zois. Izdelki z oznako Zois so bili znani po vsem svetu ter so predstavljali dovršenost in kakovost, a bili so tudi dražji, večina kupcev pa je bila v podobni situaciji kot Zoisi, zato so se odločali za cenejše izdelke. Serefina je kmalu uvidela, da tako ne gre več naprej in se odločila za korenite spremembe v stilu industrijske revolucije.

Slika 13: Načrt prenove plavža na Javorniku

Na Gorenjskem so še kar uporabljali tehniko vlečenja železa pod kladi, medtem ko so bile že povsod drugod po Evropi v uporabi valjarne. Tisti, ki so uporabljali zastarelo tehniko so posledično imeli višje cene ter manj možnosti za obstoj na trgu. Na Dunaju je obveljalo mnenje, da so Gorenjski obrati skrajno neracionalni, zato je Serefina vzpostavila gospodarske stike in oblast prepričevala, da so spremembe v fužinarstvu na Gorenjskem nujno potrebne. Posvetovala se je z železarskimi strokovnjaki iz Leobna, ki je bil v tistem času srce industrije v Avstrijskem cesarstvu in naredila načrte za preureditev fužin v Mostah pri Žirovnici, kjer bi zgradila novo moderno ognjišče, v Bohinju pa bi zgradili valjarno, sivo livarno in mehanično delavnico. Leta 1839 je njen trud končno obrodil sadove, saj ji je na Gorenjsko uspelo zvabiti tri češke mojstre, ki naj bi nadzorovali gradnjo novih obratov in to so bili: Koch (livar), Klerih (mizar) in Albert Bernard, ki je na Pozabljenem, s pomočjo domačinov in drugih dveh mojstrov, pričel graditi valjarno. Valjarna na Pozabljenem je bila prva v Vojvodini Kranjski in

je močno povečala proizvodnjo že obstoječih izdelkov, kot so bili železne palice, ploščato železo, žica in žebliji. Gradnja valjarne je le počasi napredovala, celotne naprave pa so bile nameščene v leseni stavbi. Valje je gonilo veliko vodno kolo, za ostale potrebe pa so zraven postavili še sivo livarno. Delavci, ki so bili zaposleni v valjarni so se imenovali »bolcarji« tako kot »šmelcarji« (topilci) in kovači pa so delali od 5. ure zjutraj do 7. ure zvečer z dvema odmoroma po eno in pol ure. V mehanični delavnici je pozneje deloval tudi sin Alberta Bernarda, Nikolaj Bernard, ki je bil izredno priljubljen med delavci in si je pridobil vzdevek »Albertov Miklavž«. Oba, oče in sina, sta bila ključnega pomena za razvoj železarstva na Gorenjskem in sta, poleg drugih dejavnosti, vse svoje življenje gradila in dopolnjevala valjarniški obrat na Pozabljenem. Vse pridobljene izdelke so prevažali do Trsta od tam naprej pa v **Indijo**. Zanimivo je predvsem to, da so v tistem času uporabljali **»žitni« denar**, s katerim so delavci v Kašti na Bistrici kupovali živila in ta nikjer drugje ni imel nikakršne veljave. Ta denar je še najbolj podoben današnjim bonom in je bil za delodajalce, med drugim tudi Zoise, mnogo bolj ugoden, čeprav ne preveč human. Leta 1853 je sledila še zadnja v nizu izboljšav, saj so Zois na Javorniku postavili večji, 36 čevljev visok plavž koničaste oblike z mehanizirano vsipno napravo.

Slika 14: Plavž na Javorniku

Plavž je premogel močne pihalne cilindre in so v njem lahko pridobivali zrcalovino »spiegel«, ki je prinašala velike dobičke, čeprav jih je v tem že prehitel nov naslednik Ruardov, **Viktor Ruard**. Serefina je svojim potomcem zapustila bogato dediščino, saj o kakovosti njenega dela priča tudi diploma in zlata kolajna, ki so jo prejele Zoisove fužine in katere razstave izdelkov se je udeležil sam avstrijski cesar Franc s svojo soprogo.

Žalostno je, da so se otroci Carla in Serefine, kljub ugodnim pogojem odločili za prodajo fužin, da bi lahko odplačali dolgove za svoje razsipno življenje, saj niti denar, ki so ga podedovali po Serefini, ni zadoščal za odplačevanje zadolžnic. O tem priča tudi zadolžnica iz davnega dne 1. julija 1867, ki priča, da je naslednik Carla Zoisa, Lambertu Luckmannu iz Ljubljane, dolgoval kar 140.000 florintov. Bankrot družine je Zoise prisilil, da so z ljubljanskimi finančniki **leta 1869** ustanovili delniško družbo imenovano **KRANJSKA INDUSTRIJSKA DRUŽBA**. Kranjska industrijska družba je združeval različne panoge in je bila s priključitvijo Ruardov, ki so jih v združitve prisilile podobne razmere kot Zoise, ena najmočnejših družb na celotnem Balkanu in predhodnica Železarne Jesenice.

»Z dnem, ko je Ruard pristopil h KID, se je pričela nova era železarstva v jeseniški dolini. Združili sta se dve obsežni fužini v eno celoto – največjo industrijo v vojvodinji Kranjski.«⁸

Zoisi so potlej vse bolj odprodajali svoja posestva in tako izgubljali stik s slovenstvom. Iz naših dežel jih je dokončno pregnal socializem in od takrat naprej še danes živijo na avstrijskem Koroškem.

Slika 15: Rušenje Zoisove graščine na Javorniku, zaradi širitve valjarne v času socializma.

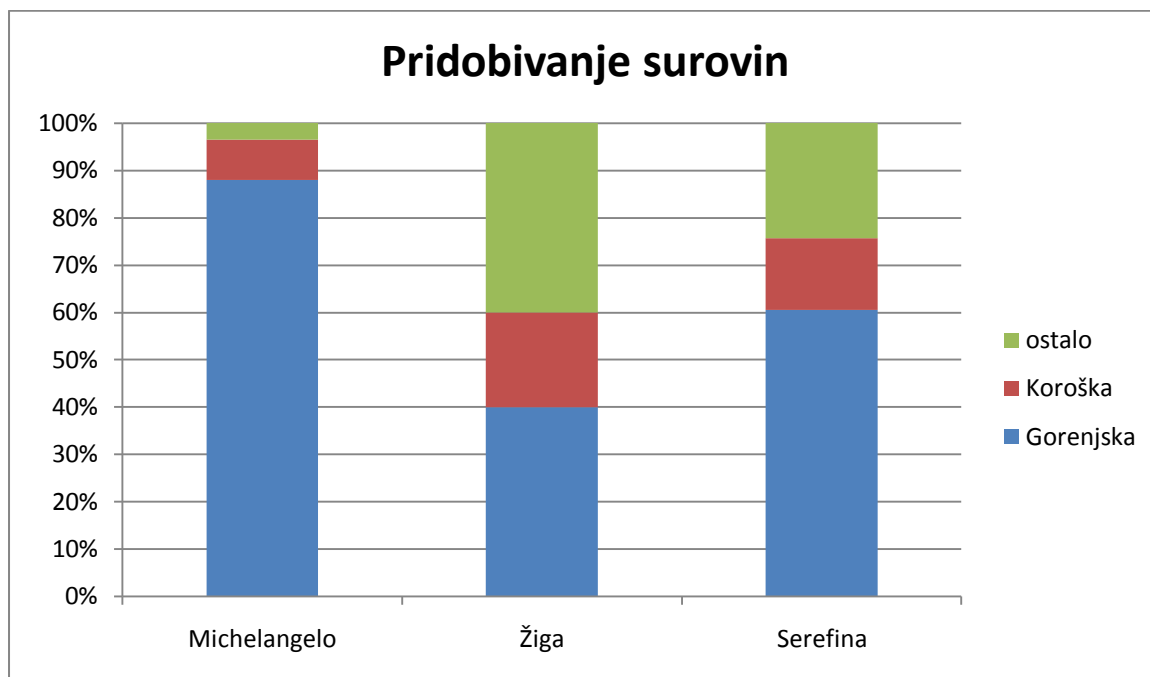
⁸ Jeklo in Ljudje, 1. Jeseniški zbornik, december 1964, stran 31

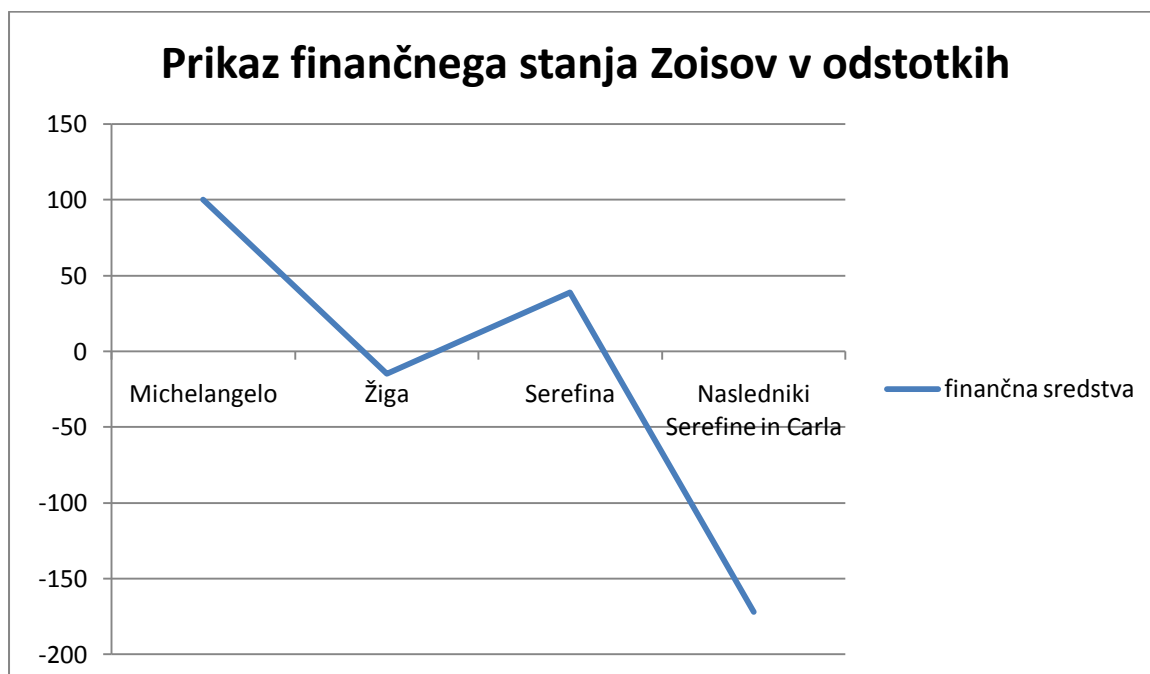
Slika 16: Grobnica Zoisov na pokopališču v Predosljah

8.6. Analiza podatkov

Pri fužinarskih dejavnostih je velik poudarek na modernizaciji in reorganizaciji. Naslednji graf prikazuje pridobivanje surovin pod posameznim Zoisom na področju, kjer so obvladovali trg (današnja Gorenjska in Koroška) in njihovo odvisnost od ostalih dežel. Iz grafa je tudi razvidno, kolikšen pomen je posameznik pripisoval izboljšanju gospodarske lastnine in posledično zmanjšanju uvoza.

Veliko besed je namenjenih tudi premoženju Zoisov in predvsem njihovim dolgovom. Ta graf nam jasno pokaže družinske zapravlјivce. Za enega lahko rečemo samo hvala bogu, da se mu je zdelo vredno vlagati takšne denarce v kulturo, medtem ko so zadnji krivi za odmik Zoisov od Slovenstva.

9. Zapuščina rodbine Zois

9.1. Lastnina, imetje, posestva

Člani rodbine Zois so imeli v lasti kar veliko posestev. V nadaljevanju jih bova predstavila po geografskih enotah.

9.1.1. Osrednja Slovenija

V Ljubljani se nahaja eno najpomembnejše domovanje slovenskih veljakov nasploh – Zoisova palača, ki je nasploh ena izmed najbolj prepoznavnih stavb Ljubljane.

Zoisova Palača

Slika 17: Zoisova palača

Zoisova palača je verjetno najbolj prepoznavno kulturno in intelektualno središče na slovenskem. Nahaja se na Bregu 22 v Ljubljani in je znana predvsem po tem, da se je v njen zbiral znameniti Zoisov krog, katerega člane poznamo vsi, in da je gostila najbolj eminentne osebnosti svojega časa. Nastala je z združitvijo in delno prezidavo že obstoječih hiš, kar je Žiga dosegel z enotnim pročeljem oblikovanim v duhu klasicizma. V Zoisovem času je bilo prvo nadstropje namenjeno trgovini in skladiščenju blaga, v drugem nadstropju je Žiga imel bivalne prostore, kjer je preživel velik del svojega življenja in kabinet s knjižnico, ki je vsebovala približno 4000 knjig ter slavno zbirko mineralov, ki jo je sestavljalo približno 5000

eksponatov. Tretje nadstropje je zasedalo bližnje sorodstvo. Mirsad Begić je desno od vhodnih vrat ustvaril bronast portretni doprsni kip Žige Zoisa, na dvorišču palače pa je vzidana še nagrobna plošča le tega prinesena iz opuščenega ljubljanskega pokopališča pri cerkvi sv. Krištofa. V času francoske okupacije je palačo za svoje osebne namene uporabljal tudi upravitelj Ilirskih provinc maršal Marmont. Simbolično ali pa samo ironično je, da danes poleg palače stoji francoska ambasada. Eno najbolj slavnih domovanj slovenske zgodovine danes služi kot hiša z zasebnimi stanovanji in trgovskimi lokali v pritličju.

Slika 18: Doprsni kip Žige Zoisa

V bližini te palače se nahaja tudi spomenik, posvečen rodbini Zois.

Slika 19: spomenik Zoisom

9.1.2. Gorenjska

Na Gorenjskem so imeli Zoisi v lasti kar veliko posestev. Med njimi so najbolj poznani grad Brdo, grad Strmol in Pristava, ki jih bova podrobneje opisala.

Grad Brdo

Zoisi so, nekoč renesančni grad, spremenili v baročno plemiško rezidenco v kateri so po zadnji modi razkošno in predvsem udobno opremili vse notranje prostore, večinoma v slogu baroka in rokokoja. Prvi, ki se je lotil obnove gradu je bil premožni Michaelangelo Zois njegovo delo pa je pozneje nadaljeval Žiga Zois. Vse prenove so bile končane do približno

polovice 18. stoletja. Z zatonom rodbine Zois je tudi grad Brdo počasi izgubljal veljavo nad okolico.

Slika 20 : Grad Brdo danes

Po letu 1753, ko so Zois kupili grad Brdo in pričeli z barokizacijo, je notranjost gradu kar dobro dokumentirana in se v večinskem delu nanaša na kapelo in njen inventar, na stenske okrase v prostorih gosposkega nadstropja in na sobne peči. O pohištveni opremi gradu ni znano prav dosti, ker dokumentator v svojih zapiskih, z izjemo portretov Zoisovih zakoncev, sploh ne omenja hišnega premičnega inventarja. Bivalni prostori v dvorcu so bili najbrž opremljeni z najsodobnejšo opremo kot v enem izmed svojih pisem odvetnik omenja baronovemu pooblaščenču z besedami »novejše pohištvo«. Nespremenjeni in dobro ohranjeni strop je edini ostanek v grajski notranjosti, ki nas spominja na barokizacijo dvorca v Zoisovih časih.

»Za konec naj dodam še ugotovitev, ki ni v čast velikim prenoviteljem Brda po drugi svetovni vojni. Ko sta izpraznjeni grad leta 1929 kupila in temeljito obnovila naslednja dva lastnika (Dolenc – Heinrihar in Pavle Karađorđević), sta v gradu obdržala razporeditev prostorov in stopnišča z Zoisovo štukaturno opremo ter nekaj stilnih peči. Žal so po drugi svetovni vojni veliopotezne in za spomeniškovarstveno stroko nedopustne gradbene spremembe zbrisale vse, kar bi bilo vredno zgodovinarjevega zanimanja in kar bi danes z občudovanjem gledali in obravnavali kot Zoisovo kulturno dediščino.«⁹ (Dr. Vesna Bučič. 2003. str. 117)

⁹ Avguštinov zbornik. Kranj : Gorenjski muzej. 2003.

Grad Strmol

Slika 21 : Grad Strmol danes

Grad Strmol, ki vsebuje tudi park, je krasno ohranjeno in nadvse veličastno področje, ki se nahaja ob vznožju Dvorjanskega hriba.. Grad je zgrajen iz več skupaj povezanih stolpov s pozno srednjeveškim jedrom, ki je svojo končno obliko pridobil v pozni renesansi in baroku. Stavba je obdana z nizkim renesančnim obzidjem, dodatno pa jo varujejo kvadratni vogalni stolpiči. Vhodni portal krasi atlanta, ki je s poti v parku delo kiparja Angela PuttaPozza. Grad vsebuje pohištvo z zgodovinsko vrednostjo, slike in druge antikvitete. Zasnova parka izvira iz 17.st., večina njegovih delov je terasasto oblikovana, med drugim parter na južni strani gradu, ki preide v travno ravnico z jezerom zanimive oblike ter dostopni lipov drevored na zahodni strani. Vse se vizualno lepo ujema z Dvorjanskim hribom v ozadju. Park vsebuje tudi fontano in nekaj baročnih kipov, ki so prineseni iz nekdanjega gradu Zalog pri Moravčah.

9.1.3. Ostalo imetje

Poleg že opisanih in najbolj znanih bivališč Zoisov velja omeniti še Zoisov grad s stolpno uro v Bohinjski Bistrici. Zois kot graščaki pa niso imeli le posestev na zdajšnjem Gorenjskem, temveč po celi današnji Sloveniji in Avstriji. Nadvse privlačno se jim je zdelo Novo mesto, kjer so imeli kar štiri nepremičnine imenovane Grm, Zaboršt, Graben in Volavče.

Poleg bivanjskih površin in posestev med njihovo najpomembnejšo imetje štejemo tudi fužine in plavže v Stari fužini, Bohinjski Bistrici, v Mojstrani, Radovni, Jesenicah in železarno v Mislinji na Štajerskem.

Posestva in gozdove brez nepremičnin pa so kupovali predvsem za namene izkopa rudnin. Najpomembnejša rudišča se imenujejo: Johana, Stara jama, Zigmund, Zadnja jama, Novina Juban, Suha na Suši, Barbara, Ernesta, Cecilija, Baronica, Jezernica, Novi kop v Mihelnovem Rovtu, Primož in Florijan ter seveda še mnogi drugi.

O tem koliko so Zoisi imeli pod palcem priča že golo dejstvo, da če bi vso njihovo materialno in zemljiško imetje zbrali na enem mestu in ga razdelili med prebivalstvo, bi lahko ustanovili novo občino, ki bi bila po vplivu, premoženju in velikosti ena močnejših v Sloveniji.

10. Zaključek

Slika 22 : Zoisov grb v Bohinju

Iz vsega do sedaj raziskovanega sva prišla do zaključka, da je rodovina Zois močno zaznamovala slovensko preteklost in njeni vplivi so prisotni še danes v literaturi, botaniki, mineralogiji in še bi lahko naštevali.

Pomembna ugotovitev je tudi, da Žiga Zois, najbolj poznan predstavnik, je sicer najbolj pomemben, zagotovo pa ni edini, ki je Slovencem razširil obzorja.

10.1. Zaključki glede hipotez

HIPOTEZA 1: Spoznanje te hipoteze je najbolj očitno ter seveda večkrat potrjeno, kajti fužinarska dejavnost je Zoisom polnila zakladnice, višala ugled v javnosti in podpirala položaj

na družbeni lestvici. Ko je posel cvetel, so lahko s pridobljenimi dobički svoje ime ponesli v svet z dobrimi deli in lastnim udejstvovanjem, medtem ko pa denarja ni bilo, izgine tudi njihovo slava.

HIPOTEZA 2: To hipotezo lahko potrdimo samo z današnjega vidika, kajti včasih je bilo Michelangelovo početje popolnoma sprejemljivo in celo zaželeno, saj naj bi krepilo potrošnjo in konkurenco na trgu ter rast finančnih skupin, medtem ko je danes predmet neodobravanja in zgražanja. No, zadnji del prejšnje povedi tudi samo delno drži, kajti odmevni primeri, ki so odmevali v javnosti, so pokazali, da se požrešnost potrošniške družbe vrača na stara pota, ampak to je pa že predmet drugih razprav.

HIPOTEZA 3: Zoisii nosijo večinsko odgovornosti za nastanek Kranjske industrijske družbe, hrbtenice železarske industrije v naši bivši državi. Žiga je s svojim krožkom preprostu prebivalstvu približal umetnost in razvoj ter s tem narodno zavest dvignil na zavidljiv nivo. Glede namernosti in nenamernosti njihovih dejanj lahko rečemo, da večina Zoisov dlje od svojih potreb ni videla, edino Žiga je bil prepričan, da lahko stori nekaj plemenitega in to mu je seveda več kot uspelo. Slovenija ima do njega velik dolg, kajti njegov prispevek k zgodovini naše države je preprosto prevelik, da bi ta lahko brez njega nadaljevala pot v prihodnost ali pa bolje rečeno na sploh obstajala.

11. Viri in literatura

Kovač-Artemis, T. Najbogatejši Kranjec. Ljubljana : Cankarjeva založba. 1979.

Avguštinov zbornik. Kranj : Gorenjski muzej. 2003.

Faninger, E. Zoisova zbirka mineralov. Maribor : Obzorja. 1988.

Preinfalk, M. / *Kronika*: Genealoška podoba rodbine Zois od 18. do 20. stoletja. Ljubljana. 2003.

Stopar, I. Najlepši slovenski gradovi. Ljubljana : Cankarjeva založba. 2008.

Stopar, I. Gradovi. Ljubljana : Cankarjeva založba. 1991.

Stopar, I. Gradovi na Slovenskem. Ljubljana : Cankarjeva založba. 1991.

Jeklo in ljudje. Jeseniški zbornik. December 1964

Mugerli, M. Savski fužinarji – znani Evropejci. Jesenice : Gornjesavski muzej. 2008.

Lah, K., Rovtar, B., Perko, J., Matajc, V. Berilo 1 – Umetnost besede. Ljubljana : Mladinska knjiga. 2007.

http://www.otroci.gov.si/index.php?option=com_content&task=view&id=75&Itemid=239&mId=403

<http://www.gore-ljudje.net/objava/5193/>

<http://www.gore-ljudje.net/novosti/3529/>

<http://www.cerklje.si/189.0.html>

http://www.otroci.gov.si/index.php?option=com_content&task=view&id=75&Itemid=239&mId=403

<http://nl.ijs.si:8080/fedora/get/sbl:0902/VIEW/>

<http://www.zrss.si/default.asp?link=kumerdej&link1=delo>

http://sl.wikipedia.org/wiki/%C5%BDiga_Zois

http://sl.wikipedia.org/wiki/Karel_Zois

http://sl.wikipedia.org/wiki/Michelangelo_Zois

<http://www.dedi.si/dediscina/335-zoisova-palaca-v-ljubljani>

http://sl.wikipedia.org/wiki/Seznam_gradov_na_Slovenskem

http://kraj.eu/thematic_page/slovenija_gradovi/gorenjska_regija/slo

http://www.mddsz.gov.si/fileadmin/mddsz.gov.si/pageuploads/dokumenti_pdf/stipendije_08_09_analiza.pdf

Viri slik

Avtorja slik 1, 2, 6, 7, 17, 18, 19, 20, 21 in 22 ter družinskega drevesa sta Andrej Barjaktarevič in Žiga Kovač.

Viri ostalih slik:

slika 3: <http://www2.pms-lj.si/karel-zois.jpg>

slika 4: <http://www4.slikomat.com/08/0422/yy6-IMG-30.jpg>

slika 5: <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/ff/SigmundZois.jpg>

slika 8: Mugerli, M. Savski fužinarji – znani Evropejci. Jesenice : Gornjesavski muzej. 2008. stran 34

slika 9: Jeklo in ljudje, Jeseniški zbornik, December 1964, stran 22

slika 10: Jeklo in ljudje, Jeseniški zbornik, December 1964, stran 24

slika 11: Mugerli, M. Savski fužinarji – znani Evropejci. Jesenice : Gornjesavski muzej. 2008. stran 32

slika 12: Preinfalk, M. Genealoška podoba rodbine Zois, stran 34

slika 13: Mugerli, M. Savski fužinarji – znani Evropejci. Jesenice : Gornjesavski muzej. 2008. stran 33

slika 14: Jeklo in ljudje, Jeseniški zbornik, December 1964, stran 29

slika 15: Mugerli, M. Savski fužinarji – znani Evropejci. Jesenice : Gornjesavski muzej. 2008. stran 35

slika 16: Preinfalk, M. Genealoška podoba rodbine Zois, stran 36